
Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

УДК 94:[351.86:355.316(477-074)“1918/1921”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Marochko>

Vasyl Marochko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Bibliographic description of the article: Marochko, V. (2025) “Zagryadotryad” - an outpost of the occupation administration in the Ukrainian SSR (1918–1921). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 5–14. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Marochko>

«ZAGRADOTRYAD» - AN OUTPOST OF THE OCCUPATION ADMINISTRATION IN THE UKRAINIAN SSR (1918–1921)

Abstract. *The purpose of the article is to provide a structural-functional combination of two historical phenomena: “barrier detachments” (zagradotryads) and their role in ensuring the export of Ukrainian grain.*

The scientific novelty is due to the author’s scientific and historical interpretation of grain exports, rethinking the traditional attitude towards Ukraine as the «granary of Russia» and Europe, and the perception of it as a raw material appendage of the empire. The interaction of the «general» (the grain economy of Ukraine and its grain exports) and the «special» (the presence of signs of the «colonial heritage» of the Russian Empire under the conditions of the Soviet totalitarian regime) looks innovative.

The methodology is determined by the formulation of the problem, therefore the structural-functional approach is key, and the methods of historical research accompany it.

Conclusions. *Scientific and political discussions in the 1920s about the presence of signs of a “colonial legacy” and “colonial remnants” in Ukraine had administrative and economic grounds. Neocolonial practices took place in the relations between the union and republican institutions, and the policy of war communism with its forms and methods (food appropriation, violence, barricading detachments, revolutionary tribunals, etc.) testified to the functioning of the occupation Bolshevik regime in Ukraine. Grain exports with complete disregard for the grain-forage balance in agriculture are additional evidence of the colonial exploitation of Ukrainian farmers.*

Keywords: *grain exports, “colonial legacy”, “colonial remnants”, Ukraine, metropolis, colony, Bolshevik occupation regime, Soviet Russia.*

Василь Марочко

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>
e-mail: marochkovasy156@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Марочко В. «Заградотряд» – форпост окупаційної адміністрації в УСРР (1918–1921). *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 5–14. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Marochko>

**«ЗАГРАДОТРЯД» – ФОРПОСТ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
В УСРР (1918–1921)**

Анотація. *Мета статті полягає у структурно-функціональному поєднанні двох історичних явищ: «загороджувальних загонів» та забезпеченні ними експорту українського хліба.*

Наукова новизна зумовлена авторським науково-історичним тлумаченням зернового експорту, переосмисленням традиційного ставлення до України як «житниці Росії» та Європи, сприйняття її сировинним придатком імперії. Взаємодія «загального» (зернове господарство України та її хлібний експорт) і «особливого» (наявність ознак «колоніальної спадщини» Російської імперії в умовах радянського тоталітарного режиму) виглядає інноваційно.

Методологія зумовлена постановкою проблеми, тому структурно-функціональний підхід є ключовим, а методи історичних досліджень його супроводжують.

Висновки. Наукові та політичні дискусії у 1920-х рр. про наявність ознак «колоніальної спадщини» та «колоніальних пережитків» в Україні мали адміністративні та економічні підстави. Неокolonіальні практики відбувалися у взаєминах союзних і республіканських установ, а політика «воєнного комунізму» з її формами і методами (продрозверстка, насилля, загороджувальні загони, ревтрибунали тощо) засвідчувала функціонування окупаційного більшовицького режиму в Україні. Хлібний експорт з повним ігноруванням хлібофуражного балансу у сільському господарстві – зайвий доказ колоніального визиску українських хліборобів.

Ключові слова: хлібний експорт, «колоніальна спадщина», «колоніальні пережитки», Україна, метрополія, колонія, більшовицький окупаційний режим, радянська Росія.

Постановка проблеми

Поняття і явище «заградотряд» (рос. – заградительный отряд) – зазвичай пов’язують з початковим етапом німецько-радянської війни 1941–1942 рр. Саме тоді «особливі відділи» НКВС розстрілювали відступаючих червоноармійців з частин штрафних батальйонів. Його етимологічне та структурно-функціональне походження значно ширше і глибше. Отже, спробуємо дослідити еволюцію терміну та його мілітаристську сутність. Однак, висвітлюючи обставини виникнення та діяльності воєнізованих загонів в Україні 1918–1921 рр., маємо визначитись зі статусом українських територій, захоплених більшовиками. Західна історіографія, особливо серед українських інтелектуалів, вважала їх окупованими радянською Росією. Сучасна українська історична наука, маючи у своєму доробку десятки монографій і сотні статей про діяльність Центральної ради та УНР, вагається з остаточним визначенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поєднання експорту зернових культур з колоніальним статусом України за панування більшовиків висвітлювалися в окремих працях учених української діаспори¹. Сучасна українська історіографія зосереджувалася на обставинах політичної дискусії кінця 1920-х рр., тобто переймалася вивченням так званої «волобуєвщини»². Ініціатором дискусії виступила республіканська номенклатура ЦК КП(б)У, щоб вирішити питання взаємин з союзними установами. Вона оминала політичні аспекти проголошення УНР та спадковості української влади. Важлива геополітична подія, яка засвідчувала появу самостійної держави, не могла лишитися поза увагою. Міжнародний статус суверенних країн здобули тоді Польща, Фінляндія, Угорщина, Чехословаччина. Дві перших (Польща і Фінляндія),

¹ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917 – 1960. Мюнхен, 1965. 605 с.

² Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки /Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С. К.: Либідь, 1991. 344 с.; Новохатько Л.М. Волобуєв М. і «волобуєвщина» (Загадкова історія походження українського «сепаратизму»). К., 1997. 82 с.

а також Україна, на переконання М. Волобуєва³, належали до «колоній європейського типу» в складі царської Росії. Усі вони стали на шлях самостійного політично-державного розвитку, але найменш поталанило Україні, яка не змогла себе захистити від експорту «більшовицької революції» та більшовицької моделі державного соціалізму. Дві революції поспіль (лютнева і жовтнева 1917 р.) створили політичні передумови для українського державотворення. Українська політична еліта намагалася скористатися історичним шансом, але більшовицька Росія, успадкувавши ідеї «єдиної та неподільної» держави, стала на заваді. В. Ленін та його оточення, прикриваючись революційними гаслами про соціальну рівність, право національного самовизначення та пролетарського інтернаціоналізму, неухильно і послідовно дотримувались імперських амбіцій. Вождь більшовиків не раз цурався спадщини російського царату: станів і станової монархії, соціально-економічних залишків феодалізму та буржуазного ладу. Нова влада не відмовилася від «старих спеців», губерній, не одразу позбулася топоніміки доби самодержавства. Однопартійна політична система прагнула диктатури більшовицького режиму авторитарного типу.

Мета статті

Мета статті полягає у структурно-функціональному поєднанні двох історичних явищ: створенні й діяльності загороджувальних загонів та забезпеченні ними експорту українського хліба.

Виклад основного матеріалу

Наприкінці 1920-х рр., судячи з політичних дискусій високого рівня, збереглися ознаки «колоніальної спадщини» та «колоніальних пережитків»⁴, які не вдалося подолати за десять післяреволюційних років. Ліквідація самодержавства не усунула спокуси його новітньої трансформації, відтак діяв закон діалектики: матерія не зникає безслідно, а лише змінює форми та обставини свого існування. За демагогічно-блудливим формулюванням «диктатура пролетаріату» приховувалася диктатура партії, яка, за влучним визначенням самого Й. Сталіна, означала диктатуру вождя. Червона Москва не полишила імперських зазіхань на території «колишніх окраїн». Ленінська фраза «тріумфальна хода радянської влади» означала завоювання «національних окраїн» військово-політичним чином. Відбувався не демонтаж «тюрми народів», а їх поневолення шляхом ліквідації суверенних державних утворень та насаджування радянської політичної системи. Починаючи з січня 1918 р., тобто від першої спроби знищення УНР російсько-більшовицькими військами на чолі з колишнім царським полковником М. Муравйовим (символічний кадровий збіг), і до підписання Ризького договору у березні 1921 р. – відбувалася перманентна окупація українських теренів.

Радянські органи влади в Україні були привнесені більшовицькою Росією, які мали усі ознаки окупаційної адміністрації, позаяк УНР мала власну систему правління. Соціально-економічна внутрішня політика Кремля в Україні, крім її окупаційних рис, вирізнялася наявністю рештків «колоніальної спадщини». Економічна експлуатація родовищ (вугілля, торф, залізної руди тощо), сировинних запасів України (сіль, цукор, зернові культури, фураж) – звичайна справа для будь-якого окупанта. Більшовики, завоювавши Росію, мали необмежені повноваження для управління нею. Вони, висловлюючись цинічним виразом їхнього вождя, захопили владу «серйозно і надовго», тому створювали систему «колоніального визиску» України⁵.

Формування і діяльність «заградотрядів» в Україні – не випадковість і не ленінська примха, а цілком закономірний спосіб продовольчо-сировинного пограбування окупованих територій. Уся більшовицька термінологія (продрозверстка, воєнний комунізм, продподаток, революційний продовольчий трибунал, реквізиції, воєнні продовольчі дружини, продовольча міліція, заручники, десятихатники тощо) привнесена з Москви. Вона засвідчувала функціонування органів колоніального визиску, який став можливими

3 Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. №2. С.46–71; №3. С.42–63.

4 Волобуєв М. Там само; Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Михайлу Волобуєву). *Більшовик України*. 1928. №2. С.74-93; №3. С.64–83.

5 Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1965. С.153, 158, 519.

внаслідок окупації України, придушення її національно-визвольного руху. На початку ХХ ст. український історик М. Грушевський, аналізуючи форми правління Російської імперії на українських теренах, використовував терміни «загальноімперська адміністрація», «провінція», «колонія»⁶. Вони мали логічне та історичне продовження. В УСРР першої половини 1920-х рр. утвердилася «загальносоюзна» військово-політична та адміністративно-управлінська система влади, але не мирним та еволюційним чином, а шляхом силового насаджування форм правління. Історичні аналогії цілком доречні у нашому випадку, але вони заслуговують окремого дослідження. Для виявлення структурно-функціональних ознак «колоніальних пережитків» необхідно вивчити не формальні міжреспубліканські відносини, а реальний тип соціально-політичних взаємин, повноваження республіканських і союзних наркоматів, інституту уповноважених (представники нової метрополії – спостерігачі, намісники), формування бюджету, розташування продуктивних сил тощо. Їх уже почали системно аналізувати українські історики⁷, а теоретично-методологічні основи подібного з'ясування, на моє переконання, були закладені у публічних дискусіях 1920-х рр.⁸

Адміністративно-примусова система «загороджувальних реквізиційних продовольчих загонів» (далі – ЗРПЗ) постає 5 серпня 1918 р. у «Положенні» про ЗРПЗ⁹. Його надіслали до Наркомпроду УСРР для оперативно-технічного застосування, тому і зберігся друкований примірник у фондах наркомату. Документ запроваджував «твердий порядок» діяльності «загороджувальних загонів», встановлював норми реквізиції продовольчих, зернофуражних та інших багажів, які перевозили окремі пасажери та юридичні особи залізничним транспортом та водними шляхами. Дозволялося перевезення 20 фунтів «різних продуктів» на одну особу, але крім борошна і зерна будь-якої кількості, а також масла до 2-х ф., м'яса п'ять ф., печеного хліба не більше десяти. Усе, що перевищувало встановлені обмеження, підлягало реквізиції. Відповідальність за ухилення – каземати ВЧК і революційний трибунал.

Радянська історіографія пояснювала подібні дії вимушеною необхідністю захисту революційних завоювань, а особи, які чинили опір воєнізованим загонам, оголошувалися «політичними бандитами». Українські хлібороби не присягали органам радянської влади, не вважали їх своїми. Система ЗРПЗ функціонувала лише на окупованих територіях. Українізація діловодства радянського апарату в Україні не означала наявності національного органу самоврядування. 2 квітня 1919 р. нарком продовольства радянської України О. Шліхтер наказав терміново впровадити ленінський декрет про ЗРПЗ від 5 серпня 1918 р. «Український декрет» був готовий 9 травня, який продублював основні положення «загальноімперського» (за М. Грушевським, або «загально-федеративного» за «місцевим часом»), а також норми перевезення продовольства¹⁰. 23 червня 1919 р., коли між республіками був укладений «військово-політичний союз», Наркомпрод категорично заборонив будь-яке втручання у діяльність ЗРПЗ¹¹. Виникла доволі суперечлива колізія: «загороджувальні загоны» і вся система продорганів боролися з так званими спекуляцією та мішечництвом, але одночасно заохочували масове позбавлення селян продовольства. Держава проголосила монопольне право на сільськогосподарську продукцію, власником якої були українські селяни. Неумотивоване насильство, крім ідеологічної демагогії про боротьбу з контрреволюцією та інтервенцією, визначало функціональний статус окупанта. Відносини між державними органами і населенням мали ознаки колоніального визиску, тому що реквізиції і відвертий терор не свідчили про добровільний та мирний консенсус між ними.

На території УНР, крім запрошених у 1918 р. а встро-німецьких військ та згодом «білополяків», дислокувалися частини Добровільної армії А. Денікіна, окремі підрозділи

6 Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб., 1907. С.V. 55.

7 Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політично-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: монографія. Умань: Видавель Сочінський М. М., 2017. 568 с.

8 Гринько Г. Плановые проблемы украинской экономики. Плановое хозяйство. 1926. №6. С. 32–46; Волобуев М. Вказана праця; Річицький Анд. До проблеми ліквідації пережитків... Більшовик України. 1928. №2. С. 74–93; №3. С. 6483.

9 ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 1542. Арк. 2.

10 Там само. Арк.3.

11 Там само. Спр.1552. Арк.1.

«інтервентів». Кожен дотримувався власної військово-політичної місії, але усі належали до «антибільшовицької коаліції». Питання їхнього тимчасового статусу (окупанти чи «визволителі» від більшовизму) потребує ретельного, виваженого і доволі прискіпливого вивчення. Гасла генерала А. Денікіна однозначні – повернення «єдиної і неподільної» Росії, відтак УНР виглядала для нього зайвою. Уряд УНР не зміг захистити свою незалежність, тому українським селянам довелося утримувати окупаційну армію та колоніальну адміністрацію. За Ризьким договором 1921 р. частина української території відійшла до Польщі. Для більшовиків «білополяки» були окупантами, а себе вважали визволителями. 22 травня 1920 р. Х. Раковський, який очолював уряд УСРР, звинуватив С. Петлюру у тому, що він «оголосив «монополію на національне визволення України»¹². Х. Раковський, який входив до складу Реввійськради Південно-Західного фронту, тобто забезпечував окупацію України, заговорив про «безчинства польських окупаційних військ на зайнятих українських територіях»¹³. Дивна імперська традиція: звинувачувати «іншого» у злочинах та порушеннях.

Отже, українські селяни стали заручниками військово-політичної ситуації, яка перманентно змінювалася з появою тієї чи іншої армії. Давалася взнаки давня притча: якщо не матимеш власної армії – годуватимеш чужу. 15 серпня 1919 р., коли тривала національно-визвольна боротьба, Волинський особливий губернський продовольчий комітет (огубпродком) вимагав інформацію про наявність у повітах зондів, металевих щупів, мішків, ваг для пошуку та обліку реквізованого хліба. Зокрема, в Овруцькому повіті продармійці мали лише 55 подібних «приборів»¹⁴. Весною 1920 р. Бюро статистики огубпродкому інформувало Наркомпрод про те, що «цифрових даних про рівень здійснення продовольчої розверстки у Волинській губернії з огляду на квітневу евакуацію немає»¹⁵. Вилучення зерна відбувалося лише у селах Житомирського повіту, а «інші повіти були зайняті поляками». На придушення повстанських загонів отамана Зеленого, які діяли на Київщині, радянська влада спорядила 5800 військових, 500 вершників та 10 гармат, але проти них стояло 15-ти тисячне військо селянського ватажка¹⁶. Українські загони народних месників чинили опір продзагонам і припиняли продрозверстку. 8 грудня 1920 р. Волинський огубпродком телеграфував: «Овруцькому повіту у зв'язку з появою банди Балаховича заготівля фуражу призупинена. Вчора надійшло хліба 58, картоплі 1126, гарнізону овочів не видавали»¹⁷. Окупанти не вважали себе політбандитами, а швидше комуністичними місіонерами, привносили нові форми соціального порядку – так зване світле майбутнє. У країнах Латинської Америки за конкістадорами просувалися католицькі релігійні ордени (домініканці тощо), а в Україні – комуно-більшовицька окупаційна влада.

Більшовицька ідеологема соціально-класового звільнення селян від впливу сільської буржуазії, а українського народу від реставрації самодержавства, яка пронизувала наскрізь радянську історіографію, привносила у діяльність «загороджувальних загонів» та їхніх карально-репресивних органів своєрідну духовну сакральність. Мобілізовані до ЗРПЗ червоноармійці, сільські активісти і декласовані елементи без освіти вважалися місіонерами, а не новітніми конкістадорами, які грабували місцеве населення з ідеологічних переконань та свідомого наміру забезпечити окупаційну армію і радянську систему влади. Чимало членів «загороджувальних загонів» залишали їхні пости, тому що були «зовсім босі, без теплої білизни і шинелі»¹⁸. А на дворі була холодна і глибока осінь – 29 листопада 1921 р. Для системного сприйняття їхньої діяльності необхідно враховувати функції, мету і завдання усіх радянських органів влади та установ, які займалися так званою продовольчою роботою, а насправді конфіскацією продовольства, фуражу, майна в українських хліборобів.

¹² Там само. Ф.2. Оп.1. Спр. 743. арк. 2.

¹³ Там само. Спр. 742. Арк.5.

¹⁴ Там само. Ф.340. Оп.1. Спр.1741. Арк.5.

¹⁵ Там само. Ф.4490. Арк.4.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф.2. Оп.1. Спр.181. Арк.209.

¹⁷ Там само. Спр.4491. Арк.22.

¹⁸ Там само. Оп.2. Спр.950. Арк.28.

Продовольча міліція, воєнно-робітничі дружини, ЗРПЗ, військові частини, комнезами, сільради виконували протиправну дію, а відносини з місцевим населенням мали ознаки терору, пограбування, відвертого свавілля. Так поводитися лише колоністи у країнах Північної та Латинської Америки за часів класичного колоніалізму. Більшовики використовували поняття «народне господарство», але його організаційні форми не мали жодного стосунку до соціалістично-радянського типу. Селянство не сприймало радянську владу, всіяко чинило опір. Політвідділ 12-ї армії Південно-Західного фронту, аналізуючи причини масового опору у селах, назвали ключову причину повстань: «неготовність до соціалістичного будівництва у селі»¹⁹, крім соціально-економічної руїни внаслідок більшовицьких експериментів. За таких обставин відносини між ними були справді антагоністичними, а їх історичний тип мав колоніальні ознаки (ідеологема про сільське господарство України – житницю СРСР, «олійницю», загальносоюзну цукроварню, вугільний басейн тощо). За феодального ладу спостерігалася соціальна та індивідуальна залежність кріпака від пана, а форма правління (імперія, станова чи конституційна монархія) не впливала на колоніальне поневолення народів. Вони співіснували, хоч і не завжди мирно, як метрополія і колонія.

Російський радянський уряд у Москві визначав умови і принципи виконання продрозверстки, ніби колоніальні плантатори в Америці чи Індії виношували плани пограбування. Нарком продовольства А.Цюрупа встановив у травні 1919 р. норми забезпечення худоби зернофуражем, щоб виявити так звані «лишки». Перебуваючи у Кремлі, йому вважалося, що 13 пудів вівса та 120 пудів сіна достатньо для утримання робочого коня протягом року, робочого вола відповідно 9 пудів зерна та 100 пудів сіна, аналогічно для корови²⁰. Більшовики, які зневажливо і підозріло ставилися до «колишніх» офіцерів царської армії, інколи залучали їх до роботи у радянських продорганах. Зокрема, на Чернігівщині «продроботою» займалися колишні прапорщики, ротмістри, підпоручики, поручики, штабс-капітани, навіть один підполковник 1859 р. народження, а решта народилася у 80–90-х рр. XIX ст.²¹ Символічна функціональна послідовність та спадковість.

Для усієї системи Наркомпроду, до якої належали також і ЗРПЗ, але з особливим статусом, актуальним і головним був заклик, який лаконічно постає у телеграмі голови Волинського ревкому Ф. Маслюка від 2 червня 1920 р.: «срочно производите разверстку»²². Вона стосувалася сіна, але продоргани забирали усі наявні продукти: сало, м'ясо, мед, картоплю, капусту тощо. Він був виконавцем, а головним ідеологом воєнно-комуністичних методів господарювання (читай колоніального визиску) був В. Ленін. Його телеграми, листи про термінове стягнення розверстки, згодом так званого продподатку з українських селян добре відомі дослідникам, а також обсяги вивезеного хліба до Москви, Петрограда і Поволжя. 4 липня 1921 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, заслухавши телеграму В. Леніна про «посилення відправки хліба на Північ», зобов'язав продоргани щоденно вивозити 55 вагонів хліба з України²³. Станом на 15 січня з України було відправлено 3584 ешелони з реквізованим хлібом²⁴. Ленінський людомор тих років – логічний наслідок окупації та колоніального поневолення українських хліборобів. Голод охопив тоді 7 з 12 губерній в УСРР, а у жовтні 1922 р. Х. Раковський визнав сумний факт: «Голодує половина України»²⁵. Насправді значно більше, враховуючи і північні райони радянської республіки. Більшовики не заперечували факту масового голоду, навіть зверталися про допомогу до Заходу, але вважали основною причиною – стихійне лихо. Революційні експерименти над сільським господарством спричинили його залежність від «погодних умов», зробили вразливим. На території Росії, звідки відбувався експорт революції та окупації, засівна площа під зерновими

19 Там само. Ф.2. Оп.1. Спр.181. Арк.210.

20 Там само. Спр.4491. Арк.58.

21 Там само. Оп.2. Спр.697. Арк.2.

22 Там само. Спр.4491. Арк.22.

23 Голод 1921 – 1923 років в Україні / упоряд. О. М. Мовчан та інш. К., 1993. С. 28–29.

24 ЦДАВО України. Ф.2. Оп.2. Спр.527. Арк. 62.

25 Там само. Арк.48.

зменшилася у 2 рази, а в Україні лише на 2,8 млн десятин²⁶. За таких обставин її оголосили житницею Росії, відтак змусили годувати росіян, переміщуючи їх до українських сіл на відгодівлю. Окупаційний більшовицький режим запровадив братський розподіл смерті.

Виконанням політичних директив, які мали злочинний характер, займалися «загороджувальні загони», які були озброєні, мали необмежені повноваження. У грудні 1920 р. вони зупинили потяг на 40 хвилин біля ст. Козача-Лопань, а на скаргу чергового по станції начальник ЗРПЗ гнівно відповів: «Це моя справа, а не твоя, стільки захочу, стільки і триматиму, я член робітничо-селянської інспекції, а тому прошу не втручатися»²⁷. Він виконував функції «районного уповноваженого з надзвичайної ревізії», а «агенти загороджувального загону почали погрожувати черговому та іншим працівникам арештом, називаючи їх саботажниками». Їхні карально-репресивні повноваження благословив сам В. Ленін. Чергові на залізницях цуралися загороджувальних постів, тому що одразу виникала «збройна сила». Вони покрили адміністративну карту України червоними місцями своєї каральної дислокації: на залізничних станціях, річкових портах, сухопутних шляхах сполучення. На початку грудня 1920 р. у Київській губернії мобілізували 112 бійців до ЗРПЗ та 313 на охорону і транспортування зерна²⁸. До «заслонів» залучили 2742 червоноармійця з частин Київщини та Харківщини, на Донеччині – 653 військових. Навіщо було зосереджувати на залізницях Кременчуцької губернії 172 ЗРПЗ з 1500 багнетами, а щоб оперативно виконати розверстку, тобто позбавити селян хліба. В Одеському повіті 125 загонів «надзвичайних реквізиторів» вилучили 3 млн пудів зерна, 5964 голів ВРХ, 4141 овець, 3005 свиней, 4790 дрібної птиці²⁹. Злочинні дії російських продовольчих загонів зафіксовані в архівних фондах Наркомпроду, Верховного суду УСРР, Наркомюсту тих років.

Монополізоване державою мародерство, а інакше не скажеш про діяльність усієї системи «продорганів», опиралося на воєнізовані дружини, озброєні ЗРПЗ, а також регулярні військові частини. У двох батальйонах «продміліції» Волинської губернії брали участь 871 особа, які забирали хліб з «голодного» урожаю 1921 р. Станом на 15 листопада 1921 р. тут діяли 1-й і 3-й ескадрони 44-ї Кавалерійської дивізії, 9 рота 389 полку, Богунська бригада, Таращанський полк, Укрвоєнпрод, міліція, 388-й Богунський полк³⁰. В Овруцькому районі розквартирувалися частини 44-ї дивізії (150 багнетів). Саме тоді постав функціональний термін «продармієць». В Одеській губернії вилученням продподатку займалися військові частини 51, 57 дивізій, які належали до РСЧА, тобто робітничо-селянської армії. Дивна і безпрецедентна історія, коли військо революційної армії грабує власний народ.

В архівних фондах Наркомпроду УСРР, крім щоденних зведень, ніби з лінії фронту, збереглися карти дислокації військових частин, які займалися стягненням продподатку. Дивовижна система виконання податку, який мало чим вирізнявся від продрозверстки, а за регламентацією стягнення продуктів був значно важчим. Конкістадори країн Латинської Америки вантажили судна «заморськими товарами», а ленінські продзагони насипали вагони з українським хлібом.

Скасування розверстки та заміна її продподатком не усунула «загороджувальних загонів» зі шляхів сполучення, навіть посилила їхню пильність на «гузових» дорогах. 24 серпня 1921 р. Рада Праці та Оборони відрядила в Україну 8 тис. бійців для формування «воєнпроддружин» загальною чисельністю 150 осіб кожна³¹. Отже, система ЗРПЗ продовжувала діяти, не рахуючись з масовим голодом у південних та частині центральних губерній України. Радянський уряд, поспішаючи з окупацією українських теренів, навіть забув скасувати губернії – символ «колоніальної спадщини», тобто царської адміністрації.

26 Там само. Ф.2. Оп.2. Спр.527. Арк.52.

27 ЦДАВО України. Ф.340. Оп.1. Спр.3514. Арк.13.

28 Там само. Спр.3774. Арк.3.

29 Там само. Арк.96.

30 Там само. Апр.950. Арк.7

31 Голод 1921 – 1923 років в Україні / упоряд. О. М. Мовчан та інш. К., 1993. С. 33.

Стягнення продподатку в умовах жахливого голоду в Україні – зайвий доказ колоніального ставлення до місцевого населення, яке мало виконувати натуральну повинність. У найгірші часи функціонування кріпосної системи, коли стихійне лихо накривало села, поміщики тимчасово звільняли селян від панщини, щоб вони мали змогу самотужки вижити. Фактична організація штучного голоду, якщо брати до уваги обсяги вилученого хліба шляхом розверстки та продподатку, а не лише засуху у південних регіонах – безпрецедентна практика в історії колоніальних народів. На це здатні ідеологічно-авторитарні режими тоталітарно-диктаторського типу. Формально вони не були класичними імперіями, але повноважень мали значно більше від імператорів. Отже, форма політичного правління (імперія тощо) не заважає бути колоніальною державою (Велика Британія у XIX – початку XX ст. та інші).

Окупаційна адміністрація в Україні 20-х рр. XX ст. мала ознаки структурно-функціонального намісництва колоніального типу, тому що виконувала політичні, економічні завдання ідеологічної метрополії. Яскравим доказом упослідженого ставлення до України є рішення політбюро ЦК КП(б)У за участі секретаря Ф. Кона, яке видало політичну директиву Наркомпроду УСРР. Вона застерігала «продармійців»: «При проведенні кампанії необхідно відрізнити заклики до боротьби з голодом в Росії від боротьби з недородом на Україні»³². Він кілька раз повторював фразу: «Кількість хліба, яку Україна повинна дати Росії». Мотивація подібного рішення проста: Україна – житниця радянської Росії, тому повинна забезпечити себе самотужки, а також утримувати народи голодуючого Поволжя, ніби сама не потерпала від суцільного мору. Перетворення України на сировинний придаток радянської Росії – закономірний наслідок окупації, а відтак і колоніального визиску її природних ресурсів.

Зерновий експорт українського хліба в умовах масового голоду – одна з сутнісних ознак «колоніальності» радянської України 1920-х рр. Сільське господарство УСРР вважалося союзною вотчиною, незважаючи на панівну форму – приватне виробництво. Економічне районування, яке здійснював Держплан СРСР, означало поділ регіонів за їх сировинно-промисловим потенціалом. Ніхто з радянських державних чиновників не брав до уваги «національно-господарське ціле» України, тому оперували термінами «південь СРСР», «південно-промисловий район» тощо. У всесоюзних відомствах працювали бюрократи з «великодержавницьким душком»³³. Їх упосліджене ставлення до хлібофуражного балансу в Україні зумовлене міфом про необмежені можливості зернового господарства («годувальниця Європи», «житниця СРСР»). До війни Україна посідала вагоме місце у виробництві зернових, цукру, олії, особливо в експорті. Ніхто не зважав на хлібофуражний баланс і структуру зернового господарства дореволюційної доби. Хлібний експорт посідав тоді 80% усього вивозу сільськогосподарської продукції³⁴, але тоді існували ключові «продуценти» – поміщицькі латифундії, фермерські господарства, заможні верстви села. Революційні «перетворення» зруйнували усталену структуру виробників зерна та сировини, тому наслідки не забарилися: експорт зернових, порівняно з довоєнним періодом, становив у 1923/24 р. 27,7%, у 1924/25 р. 6,9%, у 1925/26 р. 15,9%, у 1926/27 р. 25,6% до його загального обсягу³⁵. Експортні можливості зерна впали, а внутрішнє споживання лишалося високим. Зерновий експорт сягав тоді 34-53,9% загального вивозу, а в радянському імпорті промтовари (переважно західне обладнання для заводів) становило у 1924/25 р. 42,6%, у 1926/27 р. 76,7%³⁶. Отже, імпорт відбувався коштом хлібного експорту та сільгоспсировини. Зазначу, що соціалістичний сектор села (колгоспи і радгоспи) не займалися експортом,

32 Там само. С. 31.

33 Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Михайлу Волобуєву). *Більшовик України*. 1928. №2. С. 75.

34 Коломойцев П. На путях к общественной торговле. *Хозяйство Украины*. 1927. №10. С. 17.

35 Там само. С. 25.

36 Там само.

відтак його забезпечували українські хлібороби в одноосібному господарстві. У 1913 р. українська цукрова промисловість забезпечувала 75% російського експорту, а також 60% експорту спирту³⁷. Солодке і веселе життя метрополії за рахунок колоніального визиску України.

Міф про «житницю СРСР» виправдовував пограбування України, її природних ресурсів. У 1921 р. внутрішнє споживання хліба в Україні знизилося до 25–30% його річної норми, а необхідні 3–4 ц хлібних культур мали шість із 101 повіту³⁸. Україні бракувало власного хліба для харчування населення та утримання худоби, не кажучи про сівбу ранніх та озимих культур. Союзне політичне керівництво поставилося до українських селян відповідно до їх соціального статусу: поневолених і покріпачених. Продовольчі «експедиції», про діяльність яких уже йшлося, діяли подібно колонізаторам. У другій половині 1920-х рр. сільське господарство УСРР давало щороку від 227 до 250 млн пудів хліба для зовнішнього та внутрішнього ринку³⁹, інколи ціною його споживання у кожному з господарств. Нагадаю, що у 1910–1913 рр. на ринок вивозили 412 млн пудів⁴⁰. Українські селяни вирощували у роки НЕПу чверть зернових культур СРСР, тому з «житницею» була проблема, а питома вага усієї сільськогосподарської продукції лише п'яту частину⁴¹. Так звана «товарність» зернових сягала 21,2–24,3%, технічних культур 59,1%⁴². За таких обставин експорт зернових мав бути обмеженим, або пропорційно розподілений між зерновими районами СРСР. Однак, як уже зазначалося, була «житниця» – Україна, тобто сировинний придаток. У господарському 1925/26 році, який вважався апогеєм НЕПу, СРСР мав 50 млн пудів експортних «лишків», а Канада 538 млн, США 133 млн, Аргентина 233 млн, Австралія 120 млн пудів⁴³. Україна вивезла тоді до Росії 65 млн пудів, не кажучи про зовнішній експорт⁴⁴.

Висновки

Отже, поєднання «загороджувальних загонів» і хлібного експорту є логічним, що уособлює систему колоніального визиску українського села, засіб досягнення мети, вирішення економічної проблеми політично-адміністративними методами. Колонія «європейського типу» (визначення Волобуєва) трансформувалася у сировинний придаток СРСР, враховуючи не питому вагу України у виробництві продукції сільського господарства, а можливості її хлібофуражного балансу. Нехтування ним призвело до Голодомору 1932–1933 рр. Три масових голоди уподовж десяти років після революції, а на завершення голод-геноцид. Логічне наслідок панування окупаційного режиму. Щось подібне відбувалося у колоніях Великої Британії в Індії, в Ірландії 40-х рр. XIX ст.

Створення та діяльність «загороджувальних реквізичійних продовольчих загонів» не випадковість, а закономірний наслідок окупації та колоніального визиску України радянською Росією. Комуністичне месіанство, яке здійснювали більшовики багнетами і системною експансією всіх рівнів, руйнувало духовну та національно-культурну самобутність українців. За «паршивою українізацією», як про неї відгукувався тоді академік С. Єфремов, просочувалася керована асиміляція України. Інтелектуальний опір М.Хвильового, а за ним і номенклатурний О. Шумського у царині системи освіти – зайвий доказ деструктивного впливу новоявлених колонізаторів. У політичних дискусіях кінця 1920-х рр., ініційованих партійно-радянською номенклатурою УСРР, підкреслювався небезпечний зв'язок між економічною експлуатацією природних та продуктивних ресурсів і духовним поневоленням. «Народне господарство», мистецьку творчість пронизував метод

37 Проф. Курц Б. Ринки України і Близького Востока, как проблема развития хозяйства УССР. *Хозяйство Украины*. 1926. №5. С. 95.

38 Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї. Мюнхен, 1965. С. 111.

39 Альтерман А. Проблема товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения. *Хозяйство Украины*. 1928. №10. С. 102.

40 Там само.

41 Соловейчик В. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УСРР. *Хозяйство Украины*. 1928. №10. С. 26.

42 Там само.

43 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2308. Арк. 37.

44 Там само. Спр. 2302. Арк. 3.

соцреалізму, уніфікувавши народну культуру. На полях і фермах не стояли колонізатори з нагайками, хоч і траплялися випадки фізичного знущання, особливо у роки Голодомору, а діяла жорстка система колгоспного розпорядку з бригадирами і ланковими, партійними осередками і правліннями колгоспу. Над душею митця стояв політичний цензор, який відстежував кожен подих письменника, художника. Суспільство стало жертвою і заручником структурно-функціональної колонізації з відповідними інститутами окупаційної адміністрації.

References:

1. Alterman, V. (1928). Problema tovarnosti zernovoho khoziaistva Ukrainy z sotsialno-ekonomichnoi tochky zoru. [The problem of marketability of grain farming in Ukraine from a socio-economic perspective]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 10, 98–105. [in Ukrainian].
2. Volobuiiev, M. (1928). Do problemy ukrainskoi ekonomiky. [On the problem of the Ukrainian economy]. *Bilshovyk Ukrainy [Bolshevik of Ukraine]*, 2, 46–71; 3, 42–63. [in Ukrainian].
3. Hryenko, H. (1926). Planovi problemy ukrainskoi ekonomiky. [Planning problems of the Ukrainian economy]. *Planovoe khoziaistvo [Planned Economy]*, 6, 32–46. [in Russian].
4. Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. (1993). O. M. Movchan (Comp.). [The famine of 1921–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Hrushevskyyi, M. (1907). Osvobozhdenie Rossii i ukrainskii vopros. Stat'i i zametki. [The liberation of Russia and the Ukrainian question: Articles and notes]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Danylenko, V., Kasianov, H., & Kulchytskyi, V. (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky. [Stalinism in Ukraine: The 1920s–1930s]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
7. Kolomoitsev, P. (1927). Na shliakhakh do suspilnoi torhivli. [On the paths toward social trade]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 10, 15–20. [in Ukrainian].
8. Kononenko, K. (1965). Ukraina i Rosiia. Sotsialno-ekonomichni pidstavy natsionalnoi idei (1917–1960). [Ukraine and Russia. Socio-economic foundations of the national idea (1917–1960)]. München. [in German].
9. Kurz, B. (1926). Rynky Ukrainy i Blyzhnogo Skhodu yak problema rozvytku hospodarstva SRSR. [Markets of Ukraine and the Near East as a problem of economic development of the USSR]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 5, 90–98. [in Ukrainian].
10. Novokhatko, L. M. (1997). Volobuiiev M. i “volobuiievshchyna” (Zahadkova istoriia pokhodzhenia ukrainskoho “separatyzmu”). [Volobuiiev M. and “Volobuiievism” (The mysterious history of the origin of Ukrainian “separatism”)]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pichyzkyi, A. (1928). Do problemy ukrainskoi ekonomiky. [On the problem of the Ukrainian economy]. *Bilshovyk Ukrainy [Bolshevik of Ukraine]*, 2, 74–93; 3, 64–83. [in Ukrainian].
12. Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini. (1993). Zb. doc. i mater. / Uporjad. O. M. Movchan. [Famine 1921–1923 in Ukraine. Collection of documents and materials / Compiled by O. M. Movchan]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Solovejchyk, V. M. (1928). Osnovni voprosy 5-riichnogo planu rekonstruktsii selskoho khoziaistva. [Main issues of the 5-year plan for reconstruction of agriculture]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 10, 24–34. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025